

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDEGI MÚRÁJAT FORMALARÍ**Jawgasharova Amina Alawaddinovna – tayanış doktorant**ajawgasharova@gamil.com*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikaliq instituti***АНГЛИЙСКИЕ И КАРАКАЛПАКСКИЕ ФОРМЫ ОБРАЩЕНИЯ****Жаугашарова Амина Алауаддиновна – базовый докторант***Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***ADDRESSING FORMS IN ENGLISH AND KARAKALPAK****Zhawgasharova Amina Alawaddinovna – doctoral student***Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: murojaat shakllari, gender va ijtimoiy maqom, xushmuomalalik, lingvokulturologiya, qiyosiy tahlil.

Rezyume. Maqolada ingliz va qoraqalpoq tillaridagi murojaat shakllari va ularning muloqot jarayonidagi vazifalari koʻrib chiqiladi. Bu shakllar oʻrtasidagi farqlar adabiyotlardan olingan misollar yordamida koʻrsatiladi.

Ключевые слова: формы обращения, гендер и социальный статус, вежливость, лингвокультурология, сравнительный анализ.

Резюме. В данной статье рассматриваются формы обращения как на английском, так и на каракалпакском языках, а также их функции в процессе общения. Различия между этими формами иллюстрируются на примерах, взятых из литературы.

Key words: address forms, gender and social status, politeness, linguoculturology, comparative analysis.

Summary. This article examines forms of address in both English and Karakalpak and explores their functions in the process of communication. Differences between these forms are illustrated using examples drawn from the literature.

Kirisiw. Múrájat formalarınǵı qollanıwında bárqulla ádeplilik áhmiyetli ólshem esaplanadı. Múrájat formaları boyınsha izertlewlerde tiykarınan, "ádepli múrájat formaları" haqqında sóz etiledi. Múrájattıń quramalı quralları jaqın hám aralıq qatnasıqlardıń ornatılıwında ayırıqsha áhmiyetke iye. Sóylesiw procesinde múrájattıń adresat tárepinen tańlanıwı hám adresantqa qaratılıwı tanısliq dárejesi, jası, jınısı, sociallıq roli hám sóylesiwdiń rásmiy yamasa rásmiy emes xarakterı sıyaqlı ekstralingvistikalıq faktorlar tiykarında júzege keledi.

Ádebiyatlarǵa sholiw. Bul maqalada qaraqalpaq hám inglis tillerindegi múrájat formaları misallar menen túsindirildi. Múrájat formalarınǵı til birlikleri sıpatında qaralıwı V.A.Maslova hám V.N.Teliyanıń izertlewlerinde kórsetilgen. Qaraqalpaq tilinde E.Berdimuratov, A.Bekbergenov, A.Nawrızbayeva hám G.Bekbergenovnıń jumlarında múrájat formaları haqqında pikirler ayılǵan [1] Inglis tilindegi múrájat formalarınǵı teoriyalıq tiykarları J.Holmes, G.Leech, P.Brown hám S.Levinson izertlewlerinde sóz etilgen.

Metodologiya. Izertlew barısında salıstırma metod hám linguakulturologiyalıq analiz qollanıldı. Qaraqalpaq tilinde múrájat formaların qollanıwında sóylesiw barısında sáwbetlesiwshiler arasındaǵı jas ayırmasılıǵına kóbirek itibar qaratılса, inglis tilinde bolsa sáwbettiń maqsetine, rásmiy yamasa rásmiy emesligine qarap qollanılatuǵın ádeplilik sózleri hám pragmatikalıq kontekstegi elementler analizlendi.

Nátiyeler hám talqılaw. Lingvokulturologiya tilde mádeniyattıń sáwleleniwı sıpatında úyrenedi, múrájat formaları bolsa mádeniy qádiriýatlardıń lingvistikalıq ámelıyatta qanday qollanıwın kórsetedi [3:59]. V.N.Teliyanıń lingvokulturologiyalıq jaqtan, múrájat formaların mádeniy belgilengen til birlikleri sıpatında qaraw múmkin, olar belgili bir mádeniyattaǵı qádiriýatlardı hám sóylew minez-qulqınıń normaların sáwlelendiredi [4:217].

Lingvokulturologiyalıq kózqarastan, inglis tilindegi múrájat formaları tek ǵana lingvistikalıq birlikler emes, al sociallıq qatnasıqlar, qádiriýatlar hám normalardı bildiriwdiń mádeniy jaqtan shártli quralları bolıp tabıladı.

Lingvokulturologiya tildi mádeniyattıń kórinisi sıpatında úyrenedi hám múrájat formaları ádeplilik, húrmet, aralıq, teńlik sıyaqlı mádeniy túsiniqlerdiń til ámelıyatında sózler arqalı óz kórinisin tabadı [4:217]. Ekinshi tárepten, sózsiz, sóylewshi hám tıńlawshı arasında óz ara múnásibetlerdiń ornatılıwı hám ádeplilikniń kóriniwinde múrájat qurallarınıń qollanıwı tábiyiy jaǵday [3:59].

Qaraqalpaq tilinde úlken-kishi adamǵa siz dep sóylew, ásiyese, jası úlkenlerge *atajan*, *anajan*, yamasa orta jastaǵı adamlarǵa *agajan*, *apajan* dep múrájat etiw doslarınǵı ismin tilge alǵanda erkek adamlar ushın *jan*, hayal adamlar ushın *xan*, *ay* elementlerin qosıp aytıw húrmet, sıylasıq belgisin ańlatadı.

Inglis tilinde sóylewshilerde múrájat formasın tańlaw individualizm hám sociallıq teńlikti joqarı bahalaw menen tıǵız baylanıslı. Bul ism menen atawdıń keń tarqalǵanlıǵında kórinedi [7:55]. Misallar:

– *Santiago, I will bring you some food,* – *the boy said, eager to help his friend.* (Ernest Hemingway “The Old Man and the Sea”).

– *Santiago, men saǵan awqat alıp kelemen, - dedi bala dostına járdem beriwge asıǵıp.*

Inglis tilindegi múrájat formaları lingvokulturologiyalıq kózqarastan da mádeniy túsiniqlerdiń sózler arqalı qaralıwı múmkin. Húrmetti, sıylasıqtı bildiretuǵın sózlerden qashıw, rásmiy emes formalarǵı abzal kóriw inglis mádeniyatında ádepsizlikti bildiredi.

Inglis tilindegi múrájat formaları til, mádeniyat hám pragmatikada áhmiyetli orındı iyeleydi. Olar mádeniy qádiriýatlar hám ádeplilik normaların kórsetiwshi lingvistikalıq qural sıpatında lingvokulturologiya hám sociopragmatikanıń áhmiyetli izertlew obyektı esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde tıńlawshıǵa húrmet-itibardı bildiriwde betlew almasıqlarınan paydalanıladı. Rásmiy

múnásibetlerde múrját formaları kópshilik jaǵdaylarda betlew almasıqlarınıń formaları qollanıladı. Al, inglis tilinde sóylesiw procesinde qatnasıwshı sáwbetleslerdiń bir-birine tanıs bolıwına qaramastan, olardıń ortasındaǵı sociallıq faktor aralıq múrját formasına ótiwdi talap etedi. Jası, jınısı, tanısılıq dárejeleri sıyaqlı ekstralingvistikalıq faktorlardáǵı ayırmashılıqlar óz ara rásmiy múnásibetlerde *Mr, Mrs, Miss* sıpayı múrját formaların tańlaydı.

Mısallar: *Mr. Darcy bowed and took her hand with a formal air, showing both respect and social distance.* (Jane Austen “Pride and Prejudice”).

– *Mırza Darsy rásmiy túrde bas iyip, onıń qolın aldı, bul arqalı hám húrmet, hám sociallıq aralıqtı bildirdi.*

Inglis tilinde qollanılatuǵın *Mr, Mrs, Miss* múrját formaları adresattıń jınısı hám nekelik jaǵdayın bilidiredi [6:101]. Múrját formaları gender hám sociallıq status penen baylanıslı, yaǵnıy *Mr* (mister) múrját forması er adamlarǵa qollanılsa, *Miss* turmısqa shıqpaǵan hayal adamlarǵa, al *Mrs* (mistress) bolsa, turmısqa shıqqan hayal adamlarǵa qollanıladı hám ádette kiyewiniń familiyası menen birge aytıladı [7:55]. Al, qaraqalpaq tilinde múrját formaları kóbinese jas, húrmet hám social aralıqtı bildiriwge qaratılǵan. Yaǵnıy adam atlarına qosımsha *apa, áje, ájaǵa, ata, dayı, jiyen* sıyaqlı múrját formaları qosılıp aytılwı sóylesiwshilerdiń álpayım múnásibetlerin hám jaqınlıq dárejesin bilidiredi.

Mısalı: – *Raxmet aǵa, men siziń jaqsılıǵıńızdı hesh umutpayman – dedi Nazar qaytıwǵa qolaylasıp* (O.Ábdıramanov).

Demek, hár bir xalıqtıń sóylesiw procesinde qollanılatuǵın múrját formaları sol jámááttıń qádiriyaatların hám óz ara múnásibet normaların sáwlelendiretuǵın mádeniy túsiniń sıpatında qaraladı.

Rus tilindeǵı *сын, дочь, сестра, дядя, бабушка* sıyaqlı tuwısqanlıq terminleri rus mádeniyatında biytanis adamlarǵa da qollanıladı [2:165].

N.I.Formanovskaya rus tilindeǵı *мы* hám *вы* formalarına ajıratıp, tanıs hám tanıs emes adresantlarǵa qollanılatuǵın múrját formaları sıpatında túsindiredi [5:129].

Inglis tilindeǵı jasları teń sóylesiwshiler arasında *ism* hám *sen* formasınıń qollanılwı inglis mádeniyatında jaqınlıqtı ańlatsa, rus mádeniyatında jası úlken adamlarǵa húrmet penen *ismi*, *otchetvosı* hám *вы* (*siz*) forması qollanılwı óz ara húrmetti bilidiredi.

Qaraqalpaq tilinde inglis tilindeǵı sıyaqlı ádeplilik múnásibetlerin bildiriwde betlew almasıqlarınıń qollanılwı bir-birine uqsas ekenligi bayqaladı. Inglis tilinde betlew almasıqları jaǵınan ózgeris bolmaydı. *You* almasıǵı *sen* hám *siz* mánilerin birdey bilidiredi. Biraq, húrmet múnásibeti inglis tilinde almasıq arqalı emes, kontekstte rásmiy sóz birlikleri yamasa sóylew formaları arqalı beriledi.

Bunnan kelip shıǵıp aytıwımız múmkin, inglis mádeniyatında húrmet múnásibeti leksikalıq birlikler, rásmiy sóz qurılmaları hám intobaciya arqalı bildiriledi. Sonlıqtan, olar arasındaǵı qarım-qatnasta *sen* dep aytıwı qopala múnásibetti ańlatpaydı. Al, qaraqalpaq mádeniyatında

jası kishi bolıwına qaramastan sociallıq statusına qarata *siz* dep múrját etiledi. Demek, eki tildeǵı múrját formaların salıstırıw sáwbetlesiwshiler arasındaǵı ádeplilik qatnasıqlardıń tilde qanshelli dárejede sawlelengenligin anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Múrját formaların sociallıq sıpatlamaları jasaǵı ayırmashılıqlar bolıp esaplanıp, bunda múrját etiwshi ushın tıńlawshınıń rásmiy ismi yamasa sociallıq statusı áhmiyetke iye emes. Sóylesiw barısında sáwbetlesiwshiler arasındaǵı jas ayırmashılıǵı kóbinese *ism+aǵa, ism+apa* konstrukciyaların qollanılwı menen anıqlanadı.

Mısalı: –*Dáwletbiyke apa, jası úlkeniń gáplerine túsınbedim, tiliniń astında bir nárse barday...* (M.Nızanov).

P.Braun hám S.Levinsonnıń (1987) ádeplilik teoriyasına muwapıq, múrját formaları inglis tilinde ataq hám lawazımları hám húrmetti sıylasıqtı bildiretuǵın sózler (*Mr., Mrs., Dr., Professor*) arqalı qollanıladı. Bul formaların qollanılwı olardıń lingvokulturalıq normasını sáwlelendiredi [6:101].

Mısalı: *Professor Higgins, I must insist that you explain yourself at once, she said, her tone both respectful and anxious.* (George Bernard Shaw “Pygmalion”).

– *Professor Xiggins, sizden dárhal ózińiz túsindiriwıńızdı talap etiwim kerek, – dedi ol, húrmet penen birge qáweterleniw sezilgen dawıs penen.*

Adam atları, deminutivler yamasa *qádirdanıw, dostum* sıyaqlı rásmiy emes múrját formaları sociallıq orındı kórsetiwshi unamlı húrmettiń kórinisi bolıp, húrmetti bilidiredi. Bul formalar inglis tilinde ádeplilik koncepciyasınıń orayında turatuǵın teń múnásibetke mádeniy baǵdarlawdı sáwlelendiredi [8:15].

Mısalı: *My dear Jane, – he said softly, you must forgive my harsh words; I only wish to protect you.* (Charlotte Bronte “Jane Eyre”).

– *Qádirdanıw Jeyn, – dedi ol jumsaqlıq penen, – Qáhárli sózlerim ushın keshir meni, meniń tek ǵana maqsetim – seni qorǵaw.*

Lingvokulturologiyalıq kózqarastan, inglis tilinde artıqsha húrmetlewden qashıw mádeniy basımlılıqtıń bir kórinisi retinde túsiniledi. Artıqsha rásmiylik suwıq, doslarsha emes yamasa jámiyetlik jaqtan orınsız dep qabıl etiliwi múmkin. Sonlıqtan, sáwbetlesler húrmet hám jaqınlıq múrját formaların tańlap alıp, sózlerdi ádep normalarına sáykeslendiredi [9:112].

Solay etip, inglis hám qaraqalpaq tillerindeǵı múrját formaları ádeplilik túsiniǵı menen beriliwi áhmiyetli til mexanizmi bolıp esaplanadı. Olardı analizlew mádeniy qádiriyaatlardı ashıp beredi hám eki tilde de múrját formaların lingvomádeniy belgi sıpatındaǵı áhmiyetin ayırıqsha kórsetedi.

Juwmaq. Juwmaqlastırıp aytqanda, qaraqalpaq hám inglis tillerindeǵı múrját formaları belgili bir ózgesheliklerge iye bolıp, olardı qollanıw sóylewshiler arasındaǵı ózara baylanıstı qalıplestiredi. Sonıń menen birge, múrját formaları arqalı jaqın yamasa aralıq qatnasıqlar, ádeplilik hám húrmet kórsetiw normaları sóylew procesinde nátiyjeli túrde jetkerilip beriledi.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционалық стильлерінің рауажланыуы менен қарақалпақ лексикасының рауажланыуы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1973; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1990; Базарбаев Ж., Дәулетова Қ. Әдептаныуы. – Нөкіс: «Билим», 1992; Наўзызова А. Қарақалпақ тилиндеǵı этикет сөзлер. – Нөкіс: «Авангард», 2022.

2. Ларина Т.В. Категория вежливости стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. Дисс. докт. фил. наук. – Москва: 2009.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: «Академия», 2001.
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – Москва: «Языки русской культуры», 1996.
5. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – Москва: «Высшая школа», 1989.
6. Brown P., & Levinson S. Politeness: Some universals in language usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
7. Holmes J. An introduction to sociolinguistics (4th ed.). – London: «Routledge», 2013.
8. Leech G. The Pragmatics of Politeness. – Oxford: Oxford University Press, 2014.
9. Yule G. The Study of Language (7th ed.). – Cambridge: Cambridge University Press, 2020.